

HOE VERLIES JE EEN LAND

*In zeven stappen van democratie
naar fascisme*

ECE TEMELKURAN

Vertaald door Ireen Niessen

UITGEVERIJ PLUIM
AMSTERDAM/ANTWERPEN

Eerste druk 2019
Tweede druk 2026

© 2019 Ece Temelkuran
© 2019 Nederlandse vertaling Ireen Niessen
Oorspronkelijke titel *How to Loose a Country. The 7 Steps from Democracy to Fascism*
Oorspronkelijke uitgever Canongate Books
Omslagontwerp Fien Rijks
Typografie binnenwerk Perfect Service
Auteursfoto Maximilian Goedecke
Productiebegeleiding Tim Beijer
Drukkerij Wilco, Amersfoort

ISBN 978 94 935 2502 3
NUR 740

www.uitgeverijpluim.nl

Geen enkel deel van dit boek mag worden gebruikt voor het trainen van kunstmatige intelligentie.

Voor Umut.

Zijn naam betekent 'hoop' in mijn moedertaal.

Inhoud

INLEIDING: Wat kan ik voor jullie doen? 9

- 1 De creatie van een beweging 19
- 2 Verstoring van de rede/Ondermijning van de taal 45
- 3 De schaamte voorbij: immoraliteit is 'hot' in de post-truth wereld 73
- 4 Ontmanteling van juridische en politieke mechanismen 101
- 5 Burgers naar eigen ontwerp 137
- 6 Gelach om de verschrikkingen 171
- 7 De opbouw van een nieuw land 201

Woord van dank 223

INLEIDING

Wat kan ik voor jullie doen?

De gevechtsvliegtuigen breken de donkere hemel in reusachtige geometrische stukken, alsof de lucht een vast voorwerp is. Het is 15 juli 2016, de avond van de coup poging in Turkije. Ik stapel kus-sens tegen de trillende ramen. Ik vermoed dat ze net een bom op de brug hebben gegooid, maar ik zie geen vuur. Op de sociale media praten mensen over het bombardement op het parlamentsgebouw. Is dit het dan? vraag ik me af. Is dit de Rijksdagbrand voor wat er is overgebleven van de Turkse democratie en mijn land?

Op televisie blokkeren enkele tientallen soldaten de Bosporus-brug. Ze schreeuwen de verschrikte burgers toe: 'Ga naar huis! Dit is een militaire coup!'

Ondanks hun enorme geweren zijn sommigen van hen doodsbang, en ze zien er allemaal verloren uit. Op de televisie wordt gezegd dat het gaat om een militaire coup, maar dit is geen staatsgreep zoals we die kennen. Een staatsgreep heeft gewoonlijk een pokerface – er is geen gedoe, er wordt niet onderhandeld en zeker niet geaarzeld als het gaat om de inzet van zwaar wapentuig. De absurditeit van de situatie brengt het nodige sarcasme op de sociale media teweeg. Deze vorm van humor is niet per se bedoeld om een lach op te wekken, maar eerder een wedstrijd in bittere ironie, die alleen begrepen wordt door insiders. De grappen gaan vooral over het idee dat dit doorgestoken kaart is, een plannetje om het presidentiële – in plaats van het parlementaire – systeem te legitimeren

waar president Recep Tayyip Erdoğan lang op heeft gevestigd, een verandering die hem nog meer macht zou geven dan hij al heeft, als de facto de alleenheerser over het land.

De zwarte humor verdwijnt als de hemel boven Istanbul en Ankara begint te wemelen van de gevechtsvliegtuigen. We leren de taal van de oorlog in *real time* kennen. Wat ik voor een bom had gehouden was feitelijk een *sonic boom* geweest: de supersone knal die gevechtstoestellen maken als ze de geluidsbarrière doorbreken. Dit is dus de term die je gebruikt wanneer de lucht in gigantische stukken breekt en in de vorm van angst over ons neer komt dalen: de angst dat we ons land misschien wel zullen verliezen voordat de zon weer opkomt.

Mensen in de hoofdstad Ankara proberen nu de *sonic booms* te onderscheiden van het geluid van echte bommen die op het parlement en het hoofdkwartier van de inlichtingendienst neerkomen. De catastrofe die zich voor onze ogen ontvouwt, wordt constant vertekend door de absurditeit van de nieuwsitems op onze schermen. In live uitzendingen rennen volksvertegenwoordigers rond het parlamentsgebouw om de lang vergeten schuilkelder te zoeken, en als ze die eindelijk hebben gevonden kan niemand de sleutels vinden, terwijl buiten op straat mensen in pyjama tegen tanks staan te schoppen, een sigaret in de mond, en staan te schreeuwen tegen de jachtvliegtuigen.

Op onze televisieschermen vindt een explosie van berichtgeving plaats, en velen van ons weten dat dit beslist niet normaal is. De recente geschiedenis van Turkije heeft ons geleerd dat een staatsgreep begint met het leger dat politici aanhoudt en nieuwsbronnen stillegt. Ook vinden staatsgrepen gewoonlijk plaats in de vroege ochtend, niet op primetime. In deze uitgebreid op televisie uitgezonden coup verschijnen regeringsvertegenwoordigers de hele nacht door op diverse tv-zenders, en roepen ze de mensen op om de straat op te gaan en zich tegen de coup poging van het leger te verzetten. Het internet vertraagt niet op de gebruikelijke manier als er iets gebeurt wat de regering ondermijnt; integendeel, het is

sneller dan ooit. Desondanks laten de snelheid en intensiteit van de nachtelijke gebeurtenissen niet toe dat de sceptici deze vreemde details goed tot zich door laten dringen.

Erdoğan communiceert via FaceTime; zijn berichten worden uitgezonden op CNN Türk. Hij roept iedereen op om naar de stadscentra te komen. Zoals de meeste mensen verwacht ik niet dat de aanhangers van de regering inderdaad de straat op gaan om zich tegen de militairen te keren. Sinds de oprichting van de moderne Turkse republiek, in 1923, onder Kemal Atatürk, is het leger traditioneel het meest gerespecteerde instituut van het land, zo niet het meest gevreesde. Maar kennelijk is er veel veranderd sinds de laatste militaire coup in 1980, toen de linksdenkenden degenen waren die tegenstand boden en gevangen werden genomen en gemarteld: de oproep van de president vindt bij duizenden mensen gehoor.

Binnen de kortste keren tonen de televisieschermen de jonge, angstige soldaten die door deze menigte worden doodgeslagen en gewurgd. En dan begint het eindeloze *sela* vanaf alle minaretten in het land te klinken. Dat is een speciaal gebed dat voor de doden wordt gereciteerd. De toon is zo huiveringwekkend dat zelfs degenen die niet vertrouwd zijn met moslimgewoonten kunnen horen dat het gaat over het onomkeerbare, het einde. Vannacht wordt het *sela* gevolgd door luide oproepen vanaf de minaretten om in naam van God de straat op te gaan, om de president, de democratie, de natie te beschermen. De klanken des doods delen de lucht nu met jachtvliegtuigen, de uitzinnige *Allahoe akbars* van Erdoğan-aanhangers en de schreeuwen om hulp van de soldaten. En ik herinner me het gedicht waarmee alles begon: 'De minaretten zijn onze bajonetten/ De koepels onze helmen/ De moskeeën onze kazernes/ En de gelovigen onze soldaten.' Het was Erdoğan die het gedicht voordroeg tijdens een publieke gelegenheid in 1999, wat ertoe leidde dat hij vier maanden vastzat wegens het aanzetten tot haat op basis van religie, en eerst werd getransformeerd tot een martelaar voor de democratie en vervolgens tot een meedogenloos leider. En zeventien

jaar later, in de nacht van de coup, klinkt het gedicht als een *selffulfilling prophecy*, een belofte die ten koste van een land is nagekomen.

In de loop der tijd heeft de ervaring ons geleerd dat staatsgrepen in Turkije op dezelfde manier eindigen, ongeacht wie erachter zit. Het is als de meesmuilende uitspraak van Gary Lineker, voormalig Engels voetballer, tegenwoordig tv-commentator, dat voetbal een simpel spel is dat 120 minuten duurt, waarna Duitsland uiteindelijk met strafschoppen wint. In Turkije gaan coups gepaard met een uitgaansverbod van achtenveertig uur en worden de linksdenkenden uiteindelijk opgepakt. Vervolgens gaat er weer een generatie progressievelingen verloren, zodat de ziel van het land nog schraler wordt dan voorheen.

Terwijl ik gedurende de nacht kijk naar de nieuwszenders die regeringsgezind zijn, wordt het met de minuut duidelijker dat er feitelijk niets nieuws onder de zon is. Er worden foto's en filmpjes getoond van gearresteerde soldaten die naakt op straat onder de laarzen van burgers liggen – zoals linksdenkenden na de coup in 1980 onder legerlaarzen lagen – en de zenders plus de trollen van de regering op de sociale media, die helemaal niet verlamd zijn zoals wij, reiken ons de invalshoek aan die zij het meest van toepassing achten: 'Dankzij Erdoğan's oproep heeft het volk onze democratie gered.'

De Allahoe akbars zijn in mijn straat niet van de lucht; ze worden begeleid door schoten van machinegeweren vanuit rondrijdende auto's. Nu de AKP jarenlang aan de macht is geweest, is toewijding aan het leger kennelijk vervangen door religieuze trouw aan Erdoğan. We zien hoe zijn gezicht en naam de emblemen worden van het nieuwe Turkije waar we in zullen ontwaken. Onder de gekte en de commotie is een zorgvuldig opgetuigde propagandamachine aan het werk, die al voorbereidingen treft voor de nieuwe politieke werkelijkheid van morgenochtend. En bij het ochtendgloren is het Kristall-helder dat voor mij, en voor anderen die de afgelopen tijd kritiek hebben uitgeoefend op Erdoğan's regime, in deze nieuwe democratie geen plaats zal zijn.

Het kijken naar een catastrofe die zich ontvouwt heeft een bedwelmend effect; net als miljoenen andere mensen in het land voel ik me verdoofd. Naarmate ons gevoel van onmacht met het vorderen van de ramp toeneemt, verandert de kakofonie in één enkele sirene, een constant refrein: 'Je kunt nu niets meer doen; dit is het einde.' De nieuwszenders wereldwijd storten zich erop. Voor de rest van de wereld lijken de nachtelijke gebeurtenissen de openingsscène van een politieke thriller, maar in feite is dit de climax, de ontknoping. Het is een zeer lange, uitputtende film geweest, ondraaglijk pijnlijke kost voor degenen onder ons die gedwongen waren om ernaar te kijken of er een rol in te spelen. En ik weet nog hoe het begon: met een populist die zijn opwachting maakte. Dat is de reden waarom ik, terwijl ik de Britse en Amerikaanse nieuwslezers op tv haastige vragen hoor stellen aan commentatoren, wil zeggen: 'Terwijl ons verhaal eindigt, moet dat van jullie nog beginnen.' Er breekt een sombere dageraad aan.

Ik herinner me de precieze dag dat ik voor het eerst de dageraad meemaakte. Op een ochtend werd ik vroeg wakker door het geluid van de radio die hard aanstond in de woonkamer. Ik trof mijn vader en moeder kettingrokend aan, luisterend naar de afkondiging van een staatsgreep. Hun gezichten betrokken terwijl de dag aanbrak. Het was 12 september 1980. Ik keek omhoog naar de helderblauwe hemel en zei tegen mezelf: 'O, dit zal dan wel zijn wat ze de dageraad noemen.' Ik was acht, en een van de meest gewelddadige militaire staatsgrepen uit de moderne geschiedenis was net begonnen. Mijn moeder hilde in stilte, zoals ze de jaren na die dageraad veel vaker zou doen.

Vanaf die dag groeide ik op aan de verslagen kant, zoals miljoenen andere kinderen met ouders die een eerlijk, rechtvaardig en vrij Turkije wilden. We behoorden tot degenen die altijd voorzichtig moesten zijn en die, zoals mijn moeder tegen me zei als ik op school niet uitblonk, 'slimmer moeten zijn dan degenen die de macht hebben, omdat we ons tegenover hen staande moeten

houden'. In de nacht van 15 op 16 juli 2016 waren 'wij', zoals altijd, slimmer dan 'zij', terwijl we indringende analyses combineerden met briljant sarcasme. Maar op elk plein in elke stad in het hele land speelden woeste menigten het eindspel, misschien niet bijster slim, maar met een vernietigend effect.

Op 15 juli 2016 was mijn neefje Max Ali net zo oud als ik op 12 september 1980. Hij is anderhalf jaar ouder dan zijn broertje, Can Luka. Ze zijn half Turks, half Amerikaans, en ze wonen in de vs. Ze zouden op 16 juli naar huis gaan, naar Amerika, na hun vakantie te hebben doorgebracht bij hun *babaanne* ('oma' in het Turks) – mijn moeder. Max Ali is een hartstochtelijk liefhebber van het *babaanne-ontbijt*. Hij behoort tot de weinige gelukkigen op onze planeet die het epische Turkse ontbijt kennen, en hij gelooft dat alleen *babaanne* het kan maken. Als zijn familie zijn we altijd trots dat hij tomaten en Turkse kaas verkiest boven Cheerios – door mijn vader veevoer genoemd. Als ze niet de dageraad hadden meegemaakt tijdens de coup, dan zou hun herinnering aan *babaanne* beperkt zijn gebleven tot de overvloedige ontbijttafel. Die ochtend reden ze bij het krieken van de dag echter niet naar het vliegveld, maar zagen ze hun *babaanne* huilend en kettingrokend voor de tv zitten. Mijn moeder vertelde me dat Max Ali dezelfde vraag had gesteld als ik zesendertig jaar daarvoor stelde: 'Is er iets ergs gebeurd met Turkije?' *Babaanne* was te moe om hem te vertellen dat elke generatie in dit land haar eigen donkere herinnering aan een dageraad heeft. Ze gaf hem het antwoord dat ze mij zesendertig jaar eerder had gegeven: 'Het is ingewikkeld, lieverd.'

Hoe en waarom de Turkse democratie op 15 juli 2016 uiteindelijk om zeep werd geholpen door een meedogenloze populist en zijn groeiende groep aanhangers, is een lang en ingewikkeld verhaal. De bedoeling van dit boek is niet te vertellen hoe wij onze democratie hebben verloren, maar om te proberen lessen te trekken uit het proces, ten gunste van de rest van de wereld. Natuurlijk heeft elk land te maken met zijn eigen specifieke omstandigheden, en

gelooft men in sommige landen dat de eigen volwassen democratie en sterke instituties beschermend zullen werken tegen dergelijke ‘verwikkelingen’.

Maar de opvallende overeenkomsten tussen wat Turkije heeft doorgemaakt en wat de westerse wereld korte tijd later begon te ondervinden zijn te talrijk om van tafel te vegen. Er is een patroon te ontwaren in de politieke waanzin die we ‘opkomend populisme’ noemen en die we allemaal in zekere mate ervaren. En hoewel velen van hen er de vinger nog niet op kunnen leggen, voelen steeds meer mensen in het Westen dat misschien ook zij uiteindelijk zo’n donkere dageraad zullen meemaken.

‘Turken die vannacht meekijken zullen zich rot lachen,’ luidde een Amerikaanse tweet in de nacht van Donald Trumps verkiezingsoverwinning, nog geen vijf maanden na de mislukte coup-poging. Dat deden we niet. Nou ja, misschien dat er sprake was van hier en daar een zelfgenoegzaam lachje. Maar daarachter lag onbehagen over het moeten bekijken van weer dezelfde geestdodende film – en deze keer op het reusachtige scherm van de Amerikaanse politiek. We hadden dezelfde gepijnigde uitdrukking op ons gezicht na het Britse brexitreferendum, bij de verkiezingen in Nederland en Duitsland, en telkens wanneer er ergens in Europa weer een rechts-populistische leider opdook, met de sardonische, aanmatigende grijns die kenmerkend is voor de beweging.

In de nacht van de presidentsverkiezingen in de vs, op de dag van de uitslag van het brexitreferendum, of steeds wanneer een of andere lokale populist een verrassend grote menigte wist op te zwepen met een toespraak die totaal onzinnig klonk, vroegen veel mensen zich in hun eigen taal af: ‘Is dit mijn land? Zijn dit mijn landgenoten?’ Mensen in Turkije, die zichzelf al bijna twee decennia deze vragen hadden gesteld, en getuige waren geweest van de geleidelijke politieke en morele ondergang van hun land, vielen terug in een andere gevaarlijke gedachte: ‘Zijn mensen van nature slecht?’ Die vraag staat voor de uiteindelijke verslagenheid van de menselijke geest, en het vergt vreselijk veel tijd en moeite om te be-

grijpen dat het feitelijk de verkeerde vraag is. Het doel van dit boek is lezers ervan te overtuigen zichzelf die tijd en marteling te besparen door de horrorfilm waarin ze recentelijk zijn beland snel vooruit te spoelen en ze te laten zien hoe ze de terugkerende patronen van het populisme kunnen herkennen, zodat zij er misschien beter op voorbereid kunnen zijn dan wij in Turkije waren.

Het maakt niet uit of Trump of Erdoğan morgen ten val wordt gebracht, het had niet uitgemaakt als Nigel Farage nooit leidend was geworden in de publieke opinie. De miljoenen mensen die zich door hun boodschap hebben laten meeslepen zijn er nog, en ze zullen blijven klaarstaan om zich te laten leiden door een vergelijkbare figuur. En ook als je vastbesloten bent om je verre te houden van de politiek, zullen de volgelingen je weten te vinden, zelfs in je eigen persoonlijke domein, gewapend met hun eigen normen en waarden, en zullen ze bereid zijn om iedereen op te sporen die niet op hen lijkt; dit hebben we in Turkije op een zeer destructieve manier ervaren. Het is beter om in te zien – en liever vroeg dan laat – dat het hier niet alleen gaat om iets wat samenlevingen krijgen opgedrongen door hun vaak absurde leiders, of beperkt blijft tot geheime digitale operaties van het Kremlin; het komt ook voort uit de basis, het zit in de gewone mensen. De plaag van onze tijd zal niet beperkt blijven tot de politieke wandelgangen in Washington of Westminster. De schrikwekkende ethiek die is doorgedrongen tot de hoogste regionen van de politiek zal neerwaarts doorsijpelen en zich uitbreiden, naar je stad of dorp komen en zelfs je afgeschermdе gemeenschap binnendringen. Er is een nieuwe tijdgeest aan het ontstaan. Dit is een historische trend, die de banaliteit van het kwaad verandert in het kwaad van de banaliteit. Want hoewel het verschijnsel in elk land in een andere gedaante optreedt, is het tijd om te onderkennen dat hetgeen er gebeurt invloed heeft op ons allemaal.

‘Dus... Wat kunnen wij voor je doen?’

De vrouw in het publiek zet haar handen meelevend tegen el-

kaar terwijl ze me deze vraag stelt; haar opgetrokken wenkbrauwen duiden op een delicate balans tussen medeleven en oprechte bezorgdheid. Het is september 2016, nog maar twee maanden na de mislukte coup poging, en ik ben in Londen op een event rond mijn boek *Turkey: The Insane and the Melancholy*. In de spotlight op het podium neem ik even de tijd om de onzichtbare inhoud van de vraag uit te pakken: het feit dat ze mij als een beklagenswaardig slachtoffer beschouwt; haar vertrouwen in de immuniteit van haar eigen land voor de politieke malaise die het mijne kapot heeft gemaakt; maar vooral, zelfs na de brexituitslag, haar onwankelbare aanname dat het Verenigd Koninkrijk nog steeds in een dusdanige positie verkeert dat het iemand zou kunnen helpen. Haar onvermogen in te zien dat we allemaal verdrinken in dezelfde politieke waanzin prikkelt me. Het lukt me uiteindelijk om deze combinatie van gedachten te kanaliseren in een niet al te intimiderend antwoord: 'Nou voel ik me net een pandabeertje dat wacht tot het via een website wordt geadopteerd.'

Op dit moment geloven velen nog dat Donald Trump niet gekozen kan worden, hopen sommigen nog dat het brexitreferendum niet daadwerkelijk tot het vertrek van het Verenigd Koninkrijk uit de Europese Unie zal leiden, en veronderstelt de meerderheid van de Europeanen dat de nieuwe leiders van de haat slechts een tijdelijke bevlieging zijn. Dus mijn bittere grapje brengt niet eens een glimlach in het publiek teweeg.

De kogel is al door de kerk, dus waarom zou ik er niet verder op ingaan? 'Geloof het of niet, wat er met Turkije is gebeurd komt jullie kant op. Deze politieke waanzin is een mondiaal fenomeen. Dus eigenlijk is de vraag: wat kan ik voor jullie doen?'

Wat ik besloot te kunnen doen was de politieke en sociale overeenkomsten in verschillende landen samen te brengen om een gemeenschappelijk patroon van opkomend rechts-populisme te schetsen. Daarbij heb ik gebruikgemaakt van verhalen, die mijns inziens niet alleen het krachtigste middel vormen om menselijke

ervaringen over te brengen, maar ook een natuurlijk antibioticum tegen ziekten van de menselijke ziel zijn. Ik heb zeven stappen vastgesteld die de populistische leider volgt om zichzelf te transformeren van een potsierlijke figuur tot een angstaanjagende autocraat, waarbij hij de hele maatschappij in zijn land tot op het bot corrumpeert. Deze stappen zijn voor potentiële dictators gemakkelijk te doorlopen, en net zo gemakkelijk over het hoofd te zien voor degenen die zich ertegen willen verzetten, tenzij we de voortekenen leren herkennen. We kunnen ons niet veroorloven ons blind te staren op omstandigheden die uniek zijn voor onze verschillende landen; we moeten de stappen opmerken als ze worden genomen, een gemeenschappelijk patroon definiëren en een manier vinden om het – samen – te doorbreken. Daarvoor is het nodig om de ervaring van landen die al zijn onderworpen aan deze waanzin te combineren met de ervaringen in westerse landen waar het verzet nog niet aan uitputting onderhevig is. Samenwerking is dringend vereist, en daarvoor is wereldwijde communicatie nodig. Dit boek is bedoeld als een bescheiden aanzet daartoe.